

Проблема існування зла у Філона Олександрійського

Здійснюється спроба розкрити проблематику існування зла на матеріалі праць Філона Олександрійського. Інтерпретується феномен зла на тлі абсолютної трансцендентності Бога. Креативний акт, провидіння, Божа воля в рефлексіях юдейського автора намагаються узгодитись з фактом існування явища зла у світі.

Ключові слова: зло, трансцендентальний, трансцендентний, Єдине, Істина, Благо, контемпляція, творення.

Для Філона Олександрійського, як представника юдейської ментальності, у Богопізнанні існує апофатичний підхід, який полягає у цілковитій трансцендентності і невимовності Бога. Однак, слід зауважити, що не тільки Бог є незбагнений. Є ще одна недосяжна для людського розуму проблема, яку завжди боляче піднімати: це проблема зла, на яку існує чимало відповідей, однак всі вони, напр., не здатні втерти сльозинку невинній дитині, заплаканій від заподіяного зла. Не переступити через цю «метафізичну тріщину» не наважився й Філон Олександрійський, не ризикуючи збитися зі шляху до Бога і не приступити до Нього. Філон підходив до вирішення проблеми зла, відштовхуючись у своїх медитаціях, в першу чергу, від біблійного контексту, усвідомлюючи той факт, що людина сотворена вільною та наділена свободою вибору. Залишалося відкритим лише питання: в чому полягає сутність свободи? Філон інтерпретує її як панування над добрими і поганими вчинками, згідно зі строфою біблійної Книги Второзаконня (30,15): «Гляди, сьогодні я появив перед тобою життя й добро, смерть і лихо! Як слухатимеш заповіді Господа... – то житимеш і розмножишся, і Господь, Бог твій, поблагословить тебе на землі, що йдеш її зайняти» (6,Deus10,49–50). Отримана від Бога здатність розпізнавати добро і зло схиляє людину до вибору кращої частки, а навіть стає обов'язком обирати добро. – Чому ж деякі люди таки обирають зло, – слушно запитує Філон? Тому, що прагнуть отримати певне добро, усвідомлюючи, що воно прийняло на себе такий вигляд, і помиляються у виборі. Тут вина за свій невдалий вибір лягає на плечі самої людини, і не слід її перекладати на Бога або на природу. Та чи можна приборкати зло шляхом мислення? Якщо говорити про заспокоєння від цієї проблеми, то античні мислителі навіть розробляли «канони» для подолання зла. Проте філософами стародавньої Греції біблійне обґрунтування не бралось до уваги такою мірою, як у Філона юдея.

У християнській ментальності ця проблема є не менш складною. В Євангелії від Йоана можна зустріти слова Ісуса Христа, які, з точки зору теодицеї, здатні викликати жваву дискусію. Ось ці слова: «Я виноградина, ви – гілки. Хто перебуває в мені, а я в ньому, – той плід приносить щедро. Без мене ж ви нічого чинити не можете» (Йо.15,5). Жак Марітен звернув увагу на свідчення св. Гільдегарди Бінгенської (1098–1179) – монахині–бенедиктинки, аббатиси заснованого нею монастиря Рупертсберг: коли без Христа людина не в силі чинити дію, то в такому випадку можна вчинити щось таке, що становить зло. А коли так, то оце «ніщо» може бути сотворене без Бога, бо коли б ми творили його з Богом, то ми б його (оце гіпотетичне зло) ніколи не вчинили, оскільки з Богом сотворюється тільки добро [2,с.181]. Тож навіщо існує у світі зло? Яка від нього може бути користь, коли відомо, що від зла одне тільки лихо? Св. Тома Аквінський давав чимало порад, щоб самій людині встановити для себе задовільну відповідь, проте з огляду на таїнство віри. Він вважав, що Бог не може діяти «нелогічно», тож зло, включене у гармонійно–логічний порядок всесвіту, може вважатись онтологічним компонентом Божого задуму. Ось кілька слухних його зауваг, перед тим як познайомитись глибше з основами мислення Філона про зло: «Досконалість всесвіту вимагає нерівності у речах: так, щоб всі рівні добра були заповнені. Але один рівень добра такий, що щось є добрим таким чином, що ніколи не може відхилитися від добра. Другий рівень добра є такий, що щось є добрим таким чином, що може відхилитись від добра» [9,I,q.48,a.2].

Значить зло передбачене Творцем задля повноти всесвіту, без якого всесвіт буде неповним, тобто недосконалим творінням? На думку св. Томи, Бог допускає зло з огляду на те, що по відношенню на частинне буття краще буде для кожної його частини взяти під опіку цілість буття. Тобто Бог і зло (частина буття) вміє використати на добро (цілість буття). Бо коли б не так, то чимало добра просто не змогло б з'явитися на світ. Але це зовсім не означає, що Бог задумав зло, вклав його у творіння, як певне гальмо на шляху до вічності. Саме таку гіпотезу обдумав Ляйбніц у своїй «Теодицеї» [1].

Зрозуміло, що запропонованого св. Томою діалектичного двобою між добром і злом у природі цілком не вистачає для повсякденного відчуття на тілі та душі кожної конкретної людини Божої «опіки» таким свавільним чином: з огляду на «краще зло». Але даний початок кращий, ніж запропоноване ще одне формулювання – Епікура.

Як відомо, Епікур висував розрізнення між існуванням зла та існуванням Божого Провидіння. Лактанцій, у критиці цього філософа наводить наступний хід логіки, говорячи, що за словами Епікура: «Або Бог хоче усунути зло, але не може, або може, але не хоче; чи ж не хоче і не може, або хоче і може. Якщо Він хоче, але не може – то Він є неспроможний (безсилий), що не личить богам. Якщо ж Він може, але не хоче – є поганий (заздрісний), що так само є далеким від Бога. Якщо не хоче і не може – то Він є поганий (заздрісний) і неспроможний (безсилий). Якщо ж Він і хоче і таки може, що тільки і личить Богам – тоді чому ж існує зло і чому Він його не знищує?» [5,с.374]. Лактанцій додає: «Я знаю, що звичайно більшість філософів, які стають на захист провидіння, засмучуються цим аргументом і майже змушені проти своєї волі визнати, що боги ні про що не турбуються, а саме цього й найбільше домагається Епікур» (там само). Епікур також вважав: «Природа слаба проти зла, але не проти блага; задоволеннями вона спасається, стражданнями – руйнується» [3,с.221].

Отож, Епікур сформулював цю проблему, яка, згідно Г'юма, ще немає розв'язки [4,с.451]: «Старі питання Епікура ще залишаються без відповіді. Може, Божество хоче, але не може запобігти злу? Виходить, воно не всемогутнє. Якщо ж воно може це зробити, але не хоче, то виходить, воно недоброзичливе. Якщо ж воно і хоче і може, то тоді звідки ж береться зло?».

На що можна тільки спробувати відповісти: Бог може усунути моральне зло, але не хоче знехтувати свободою людини; тобто він допускає зло поки людина сама може апелювати до своєї свободи і нею вільно послуговуватись. Оскільки, не мати змоги впасти у гріх є властиво той випадок, що зарезервований за Богом, коли Він є, як найдосконаліша свобода, яка завжди діє у Добрі; або, у негативний спосіб, так можуть чинити тільки ірраціональні істоти, які не мають свободи а отже, не можуть відповідати за моральне зло. Людська свобода існує реально (і в цьому випадку людина відрізняється від тварин), але є недосконалою (а в цьому випадку людина не є Богом). Недосконалість людської свободи властиво й полягає у можливості скоєння гріха.

Щодо фізичного зла, то Бог може його усунути, говорячи в абсолютний спосіб; та все ж, оскільки фізичне зло походить від необхідної і властивої скінченності сотворіння, усунути цілковито фізичне зло означало б усунути і будь-яку різницю між Творцем і сотворіннями, а, отже, – усунути й самі сотворіння.

Однак, справді, Бог може отримати добро від зла шляхом приведення до добра також і найтрагічніші події: віра здатна бачити також і в цих подіях присутність Божої Любові, тоді коли філософський ум в силі тільки висувати спроби хоч щось прояснити довкола цієї нелегкої проблеми.

Тож Філон Олександрійський стояв на доброму шляху, покладаючись на створену Богом свободу вибору. Проте філозофів вбачають платонівську матрицю, що наклалася на мислення Філона під час опису відношення між розумною та ірраціональною частинами душі. Значний вплив на утворення такого переконання справив трактат Г.Вольфсона та інтерпретація платонівських впливів на думку Філона. Однак не всі науковці погоджуються з такою думкою. Напр., Б.Мондін схильний не зовсім погоджуватися з цим твердженням, мотивуючи це тим, що «як у двох однакових одягах можуть ходити цілком різні особи», так само й філонівське вчення про свободу вибору дуже відрізняється від інтерпретації Платона. Інший італійський дослідник, Джузеппе Сегала, намагався систематизувати технічні терміни у антропологічних міркуваннях Філона, що стосуються до теми людської свободи. На думку Сегала, висловлену в його аналітично-критичній статті, Г.Вольфсон у своєму методі дослідження «відштовху-

вався від наперед логічно заданих понять» [8,с.3–31]. У праці Вольфсона про Філона дійсно тема свободи людини у олександрійця не дооцінюється [10,т.1,с.424–462]. У цій праці Вольфсон розцінює силу вибору як ту, що рівноцінна силі Бога творити дива: «Розум був наданий Богом з частиною тієї сили, якою Він безпосередньо володіє, згідно з природним законом [з тілом – прим. Б.З.]. Оскільки божественна ласка була дарована для того, щоб свобода вибору, дивовижно і безпосередньо послана Ним вибраній людині, допомагала в нерівній боротьбі з природними силами» [10,т.1,с.431]. Дійсно, у Філона чесноти походять від Божої мудрості і Його Логосу (6,LA.I,63–67). Вони пов'язані з мудрістю, коли це сила второпності (їй відповідає розумна частина душі), або з піднесенням духа, коли це мужність тощо. Проте неможливо знайти підтвердження цій тезі Вольфсона у самого Філона [7,с.101].

Натомість, проблема Платона полягала у неможливості розуму самотійно поступати у чеснотах, бо душа, потрапивши у тіло, усвідомлює свою крихкість перед силами пристрасті. Тут необхідна зовнішня сила, яка б зуміла їх погасити. Тоді коли в концепції Філона свобода вибору дається людині з метою протистояти механічному детермінізму у відношеннях між душею і пристрастними силами.

Можна припустити, що зло може починати своє життя у спектрі свободи, яка є нашою власністю і на яку ніхто не має права посягати. Не даремно Бог настільки шанує нашу свободу, що не дозволяє нікому на неї зазіхати, і Сам цінує її як найдорожчий скарб, з якого може зродитись найдорожче, що є у всесвіті, – Любов єства, проявлена до іншого. А це значить, що Його «діло рук» не було змарновано. Так, особовий вимір людини є великою ареною, на якій може розгортатися боротьба за панування над душею з боку сваволі самої людини. А вона надзвичайно амбітна. З її боку може висуватися найдошкульніше Богові питання: Чому я не всемогучий Бог, а Він?! Йому добре там у вічності та висотах слави, а що мені з того? – запитає будь-яка скривджена людина на дні своєї свідомості, маючи право ставити будь-які питання в межах своєї можливості. Так, це радше тільки гіпотетичні питання, на яких не може бути реальної відповіді, хіба що з боку Бога.

У Філона трансцендентний Бог відповідає завжди реально, шляхом творення істот, залишаючи за собою право бути прихованим Суццим. Чому ж, прихованим? Коли людина вбачає у своїх промахах руку «долі», то й вона криється у нереальності. Реальною є тільки кривда. Тож Бог і є таїнством, так само прихованим, незбагненим Богом (мов доля), щоб людина мала реальну відповідь на нереальні речі. «Не бути собою, коли ти вже є?» Що це?, – коли нереальність. Виглядає так, що Господь Бог вступає у поєдинок зі світовим злом, щоб, цінуючи духовний вимір кожної людини (адже Він сам є Духом, і ми є в Його креативному полі), ми не дістались нікому іншому, навіть нам самим. Бог наш – ревний Бог любові. Але що нам робити, коли на наших очах наші побратими та посестри не витримують тягаря зла та не відчують цієї Божої опіки, не маючи про неї найменшої тямі? Це тільки на перший погляд, – скажемо ми. От коли б вони помислили то...! Та ні. Альбер Камю підійшов до цього питання стратегічно. Бога не може бути, коли вмирають невинні діти. Якщо й може бути якась теологія, то це тільки теологія без Бога. Сама людина, сам на сам зі своїми здібностями має виходити з ями зла, наголошував він у творі «Чума».

Філон, знаходячи відповідь на підняте нами питання, мав на увазі тільки Бога, і пробував відповісти за Нього. В цьому можна вбачати великий промах, але серце людини, яка любить Бога, не шукає свого, тож Філон, говорячи про Божу мету по відношенні до сотворінь, бачив Божу велич і Батьківську любов Бога до всього сотвореного, який взяв на себе відповідальність за всі істоти і прояви існування: як можливі, так і неможливі, як реальні, так і нереальні, але завжди у своїй цілості сотворення.

В чому ж тоді полягає гіпотетичне оправдання Бога перед сотворінням? Із сотворенням людина отримує Божу ласку прагнути від природи до остаточної мети всього, за будь-якої мети дійти до завершення розпочатої справи. Без цієї ласки вона не могла б визволитись від пут несвободи, від оков гріха, не пізнала б щастя, не шукаючи його. Бог дарує себе людині під виглядом цієї остаточної мети її прагнень, мов провідна Зоря, осяваючи до неї путь. До того ж, всезнаючий Бог, беручи на себе всі страждання сотворіння, наче підкреслює цим кенозисним актом, що Його світла Божа ласка не веде до зла, а стоїть по-той-бік до нього, супроти всіх темних сил. Проте у Філона наголошується не тільки на любові Бога, а й на силі любові до людей (philanthropia),

напр., у трактаті «Про чесноти» (6, Virt., 51). У творі «Про те, що гірше схильне нападати на краще» Філон прямо порушує тему причини існування зла, поруч із міркуванням про ірраціональні імпульси душі, алегорією хвороби і виздоровлення душі, коли Каїн насправді не вбив Авеля, а вбив себе самого (6, Det., 119–122). Нещасним є життя того, міркує Філон, хто переживає страх і трепет, біль і сльози, зауважуючи, що «Мойсей не вважає Бога причиною зла, а є воно ділом рук наших, символу наших непогамовних пристрасних думок в керунку до зла» (Там само, 122. Пор.: Мудр. 1,12): «Не шукайте собі смерті вашим життям безпутнім і не накликайте погібелі на себе ділами рук ваших». Так само вважає Філон й у трактаті «Про сотворення світу», покликаючись на Мойсея: «Тільки з появою людини говорить він, Бог промовив «сотворімо»; а це, немов натяк на помічників, щоб праведні думки і вчинки людини були посвячені Богові, керманичеві усього, а супротивні – до інших тих, що Йому підвладні. Необхідно було, щоб Отець не був причиною зла у тих, кого Він сотворив. Зло – це вада і гріховні дії» (6, Opif., 75). У творі «Про нащадків Каїна» Філон вдається до розрізнення між добром і злом (6, Post., 94–95). Втрата Бога для людини – це крах усього її життя. В іншому місці Філон висловлює переконання, що краще бути покараним Богом, ніж втратити Його прихильність (6, Det., 146–149).

Прикладів у текстах Філона достатньо, щоб скласти враження про моральний характер біблійної інтерпретації думки олександрійця. Проте нас цікавить фізичний і метафізичний щабель розмислів Філона про зло. І тут не обійтись, принаймні побіжно, без історичної компаративістики з залученням інтерпретацій Аристотеля, неоплатоніків і середньовічних мислителів: св. Августина і св. Томи Аквінського. Однак ця тема заслуговує окремої уваги і ми піднімаємо її в окремому дослідженні.

Як висновок, піднята проблематика існування зла у трактатах на П'ятикнижжя дає підстави говорити про «метафізичну тріщину» з якою зустрівся мислитель. Обґрунтування Філоном цієї тематики є вагомим його вкладом у природне богослов'я і потребує детального вивчення усіх аспектів цієї проблеми. До її вирішення приступали попередники Філона (Платон, Аристотель, стоїки, епікурейці), намагалися знайти виразне обґрунтування схоласти, і, як вважав Девід Г'юм, нерозв'язаною вона залишається й досі. Проте філософами давньої Греції біблійне обґрунтування не бралось до уваги в такій мірі, як у Філона юдея.

У Філона зауважується чимало виразних положень, які б могли лягти в основу розв'язку проблематики зла, оскільки юдейський автор підходить до її вирішення реалістично, залучуючи арсенал не тільки філософії (логіки, онтології, гносеології, антропології і психології), а й морального богослов'я, підкреслюючи присутність благодаті прагнути від природи до остаточної мети всього. Без благодаті або Божої ласки людина не могла б визволитися від пут несвободи, не пізнала б щастя, не шукаючи його. Тож Бог дарує себе людині під виглядом цієї остаточної мети її прагнень, наче підкреслюючи цим актом, що його ласка не веде до зла, а стоїть по-той-бік до нього.

Дошукуючись причини існування зла, як і Мойсей, Філон не вважає Бога причиною зла, а визнає його ділом людських рук, приземлених думок.

У метафізичній концепції Філона причину зла слід шукати у спектрі свободи вибору, яка дається людині з метою протистояти механічному детермінізмові у відношеннях між душею і силою пристрасі. Не даремно Бог настільки шанує людську свободу, що не дозволяє нікому на неї зазіхати, і Сам цінує її як найдорожчий скарб.

Концептуальний апарат, багатий світ філософсько-богословських рефлексій, залучених до розв'язку проблематики існування зла у Філона Олександрійського дають привід оцінити зазначену проблематику як ту, що заслуговує окремої оцінки не тільки у філоніані, а й матиме свою лінію розвитку в історії філософії в цілому.

Список використаних джерел

1. Г.В. Лейбниц. Сочинения в 4 т. [Пер. с франц. Т.4. Редкол.: Б.Э. Быховский, Г.Г. Майоров, И.С. Нарский и др.] / Г.В. Лейбниц. – М.: Мысль, 1982. – (Серия «Философское наследие». Т.109). Т.4. – 1989. – 554 с.

2. Маритен Ж. Св. Фома Аквинский и проблема зла / Ж.Маритен // Ж.Маритен. От Бергсона к Фоме Аквинскому. Очерки метафизики и этики; [пер. с франц. В.П. Гайдамака]. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006. – 216 с.

3. Материалисты древней Греции, собр. текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / [ред. М.Дынника]. – М., 1955. – 238 с.
4. Юм Д. Диалоги о естественной религии / Д.Юм; [пер. с англ. С.И. Церетели] // Д.Юм. Сочинения: в 2 т. [пер. с англ. С.И. Церетели и др.]. – 2-е изд., дополн. и испр. – М.: Мысль, 1996. – Т.2. – 1996. – 799 с.
5. Epicurea: [ed. Hermannus Usener]. – Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri, 1887; [repr. Romae, 1963; Stutgardiae, 1966]. – LXXVIII, 445 p.
6. Filone di Alessandria. Tutti i trattati del commentario allegorico alla Bibbia. Testo greco a fronte; [A cura di Roberto Radice, con la collaborazione di Clara Kraus Reggiani e Claudio Mazzarelli. Monografia introduttiva di G. Reale e R. Radice. Presentazione di G. Reale] / Filone di Alessandria. – Milano: Bompiani, 2011, [2]. – 1946 p. – (Il pensiero occidentale).
7. Mondin B. Filone e Clemente, Saggio sulle origini della filosofia medievale / B. Mondin. – 2 ed., Roma: PUU, 1984. – 223 p.
8. Segalla G. Il problema della volontà libera in Filone Alessandrino / G. Segala // Studia Patavina. – 1965. – №12. – P.3–31.
9. S. Thomae Aquinatis. Summa Theologiae. Pars prima. Quaestiones 1–64 / S. Thomae Aquinatis; [под ред. Н.Лобковица и А.В. Апполонова]. – М.: Изд. Савин С.А., 2006. – 817 с.
10. Wolfson H. Philo. Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam: 2 vol. / H. Wolfson. – Cambridge: Mass., 1947 (1948², 1968). – 990 p.

Завидняк Б.Т. Проблема существования зла у Филона Александрийского

Производится попытка раскрытия проблематики существования зла на материале трудов Филона Александрийского. Интерпретируется феномен зла на фоне абсолютной трансцендентности Бога. Креативный акт, провидение, Божья воля в размышлениях иудейского автора пытаются согласоваться с фактом существования явления зла в мире.

Ключевые слова: зло, трансцендентальный, трансцендентный, Единое, Истина, Благо, созерцание, творение.

Zavidniak, B.T. Problem of Existence of Evil in Philo of Alexandria

In this research an attempt is made to open up the problem of existence of evil in Philo's works and in the works of some thinkers both ancient and medieval. The phenomenon of evil is interpreted on a background of the absolute transcendent of God. In his reflections, Philo tries to reconcile Creation, Providence, and Divine Will to the fact of existence of the phenomenon of evil in the world.

Key words: evil, transcendentality, transcendence, the One, the Truth, the Good, contemplation, creation.